

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Rónaky Eszter:

Elmélet és gyakorlat Giuseppe Ungaretti életművében. Ungaretti, az irodalomkritikus

Irodalomtudományi Doktori Iskola,
vezetője: Dr. Kulcsár Szabó Ernő MHAS

Italianisztikai irodalom- és művelődéstörténeti program,
vezetője: Dr. Szkárosi Endre PhD habil.

Témavezetők:

Dr. Szkárosi Endre PhD habil.

Dr. Takács József PhD

Budapest, 2010

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Rónaky Eszter:

Elmélet és gyakorlat Giuseppe Ungaretti életművében.

Ungaretti, az irodalomkritikus

Budapest, 2010

I. A kutatás tárgya, célkitűzése

Kutatásom tárgya a huszadik századi olasz irodalom kiemelkedő alakja, Giuseppe Ungaretti irodalomkritikusi tevékenysége. Az Ungaretti életművel foglalkozó szakirodalomban gazdag anyagot találunk a szerző szimbolista hagyományokból táplálkozó, formabontó, a hagyományos olasz versnyelvet gyökeresen megújító költészetének tárgyalására. Ennél jóval kevesebben vannak azok a kutatók, akik a költő irodalomkritikusi életművét vették számba. Közülük Luciano Rebay, Mario Petrucciani, Adelia Noferi, Paola Montefoschi, Alessandra Zingone, Mario Diacono és Emerico Giachery nevét kell megemlítenünk, akik komoly figyelmet szenteltek a költő közel ötven éven átívelő értekező munkásságának. Az Ungarettiről szóló szakirodalmat áttekintve megállapítható, hogy ez a terület – az egyébként több évtizedes múltra visszatekintő és felettébb szerteágazó Ungaretti-kutatásokban – még számos új lehetőséget, kutatási irányt rejt magában.

Magyarországon Ungaretti rendkívül gazdag és hosszú alkotói életművéből az olvasók eddig leginkább csak költészetével találkozhattak: irodalmi folyóiratokban, válogatáskötetekben jelentek meg magyar nyelvre lefordított versei, továbbá különböző – a huszadik századi olasz irodalomról szóló – tanulmányok, irodalomtörténeti kézikönyvek tárgyalják költészetét. Mindez természetesen érthető, ha figyelembe vesszük e művek ismeretterjesztő, áttekintő jellegét, s a magyar olvasóknak a huszadik századi olasz költészetre vonatkozó háttérismereteit, igényeit. Ennél azonban jóval meglepőbb az a tény, hogy az Ungaretti-művek olasz anyanyelvű olvasói is általában a költő Ungarettiről rendelkeznek információval, s egyáltalán nem, vagy csak hiányosan ismerik a költő értekező prózáirói, s szűkebb értelemben irodalomkritikusi írásait. Pedig Ungaretti életében a versírás mellett rendkívül fontos szerepe volt az

olvasásnak, valamint az értekező prózáirói, irodalomkritikusi, tanári és a műfordítói tevékenységnek is. A költői tevékenység mellett olyannyira intenzíven foglalkoztatták őt ezek az alkotói területek, hogy az Olaszországban megjelent kritikai életmű-kiadás négy kötete közül kettő – amelyben a költő irodalomkritikusi, irodalomtörténeti, művészetfilozófiai, esztétikai kérdésekkel foglalkozó esszéi és egyetemi előadásai találhatóak – közel háromezer oldal terjedelmű anyagot tartalmaz. A dolgozat témaválasztását többek között az a tény is motiválta, hogy ennek a hatalmas anyagnak a jelentős része egybegyűjtve – az emblematikusnak is tekinthető *Vita d'un uomo* [Egy ember élete] címet viselő életmű-sorozat utolsó köteteként – csak nemrég, 2000-ben jelent meg Olaszországban *Viaggi e lezioni* [Utazások és előadások] címmel. Emellett a költő összes versét tartalmazó kötet a Mondadori kiadó gondozásában tavaly új kiadásban is megjelent, így időszerű feladatnak tűnt ezen új vizsgálati anyagok feldolgozása.

Dolgozatom fő célkitűzése az volt, hogy Ungaretti irodalomkritikusi tevékenységének elemzésével megvizsgáljam, milyen összefüggések mutathatók ki költészete és kritikusi munkássága között. Elsősorban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a költő kritikusi értekező prózájában felvetett elméleti kérdések a gyakorlatban hogyan jelentek meg verseiben, illetve hogy a versírás során felmerült gyakorlati – technikai, vagy ahogy ő fogalmaz: „mesterségbeli” – problémák milyen új irányokat jelöltek ki számára irodalomkritikusi vizsgálódásai során.

II. Az értekezés felépítése, a kutatás módszerei

A disszertáció négy fejezetből áll. Az első fejezetben (*A költészet elmélete és gyakorlata*: Egy ember élete) kronológiai sorrendben áttekintettem Ungaretti alkotói pályájának legfontosabb állomásait, azzal a céllal, hogy a fontosabb életrajzi adatok ismertetése mellett feltárjam versesköteteinek fő poétikai és tartalmi elemeit, és összevessem azokat az ugyanazon időszakban írt irodalomkritikusi prózájának tartalmi, stiláris jegyeivel. Az egyes verseskötetek vizsgálatát minden esetben úgy végeztem el, hogy feltártam azokat a kapcsolódási pontokat, amelyek összekötik az adott kötetet az életmű többi részével. Ennek megfelelően az egyes kötetek szövegeit összevettem a költő korábbi és későbbi kötetének tematikájával, stílusjegyeivel, illetve igyekeztem megvilágítani azokat az intertextuális kapcsolatokat, amelyek Ungaretti versei és az olasz, valamint az európai irodalom (különösen a francia szimbolizmus) alkotásai között kimutathatóak. Megvizsgáltam továbbá Ungaretti költészetének poétikaelméleti alapjait: elsősorban a hiány poétikájának, a szó és a csend viszonyának, az idő és az emlékezet fogalmi háttérének bemutatása állt figyelmem középpontjában. A kronológiai elemzés abban nyújtott segítséget, hogy ezáltal árnyaltabban ki tudtam mutatni azokat az összefüggéseket, amelyek egyazon időszakban jellemezték Ungaretti költői, irodalomkritikusi és oktatói tevékenységét.

A dolgozat második fejezetében (*A dialogikus megértés útjai: a kritika elmélete és gyakorlata*) arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen periódusokra osztható Ungaretti irodalomkritikusi tevékenysége, és melyek értekező munkásságának legfontosabb állomásai. Ezután áttekintettem, hogy az alkotói pálya különböző szakaszaiban hogyan, milyen mértékben befolyásolta Ungaretti költői nyelvezetét, képi világát egy-egy meghatározó

irodalmi, művészeti, vagy éppen filozófiai olvasmányélménye, vagyis milyen forrásokra vezethető vissza Ungaretti irodalomkritikusi szemléletének kialakulása és formálódása. Ebben a részben megvizsgáltam továbbá kritikusi nyelvezetének és eszköztárának fő jellemzőit, majd kitértem kritikusi módszerének sajátosságaira, amelyeket összevetettem az olasz irodalomkritika különböző irányzataival. Az elméleti-módszertani elemzés során külön tárgyaltam a költő egyetemi előadásainak anyagát: áttekintettem, milyen rendszerező elvek mentén építette fel olasz irodalomtörténetét, s megvizsgáltam, hogyan emlékeztek vissza a professzor római és brazil előadásaira a költő volt tanítványai.

A harmadik fejezetben [*A kritikusi pálya első szakasza (1918–1936)*] Ungaretti irodalomkritikusi pályájának kezdeti időszakát elemeztem. Áttekintettem, milyen szempontok szerint csoportosíthatóak az ebben a periódusban írt művei, s megvizsgáltam, hogy milyen esztétikai, irodalomtörténeti és filozófiai problémák foglalkoztatták a költőt más szerzők alkotásainak értékelésekor. Részletesen ismertettem, hogy milyen kapcsolódási pontok mutathatók ki az általa elemzett művek (köztük a szimbolisták, a futuristák, a szürrealisták és a dadaisták alkotásai) és saját ars poeticájának megfogalmazása, valamint irodalomkritikusi pályájának első és második időszaka között. A fő kérdés ebben a részben az volt, hogyan határozta meg a költő kritikusi tevékenysége az irodalmi hagyományhoz és a századelőn jelentkező történeti avantgárd irányzatokhoz való viszonyát, valamint hogy saját költői gyakorlata milyen mértékben befolyásolta irodalmi értékítéleteit, és vice versa, mások művészete hogyan hatott a költészetére. Dolgozatom utolsó fejezetében [*A kritikusi pálya második szakasza (1936-1970)*] megvizsgáltam, hogy az egyetemi oktatás, amely 1936-tól kezdve központi szerepet töltött be a költő életében, milyen

mértékben határozta meg irodalomkritikusi szemléletét és nyelvezetét. Áttekintettem az egyetemi tanítás során kidolgozott irodalomtörténetének legfontosabb állomásait, és megvilágítottam azokat a kardinális pontokat, amelyek mentén a költő felépítette egyetemi előadásait.

Disszertáciomban a tárgyalt műveket a szövegközi kapcsolatok feltérképezésén alapuló szövegelemzésekkel, forrás- és hatásvizsgálatokkal, valamint a kritikai kiadásokban közölt szövegvariánsok és a szerzői megjegyzések összehasonlító elemzésével vizsgáltam.

III. Az értekezés főbb megállapításai, eredményei

A kutatásom során feltárt összefüggések Ungaretti költői, kritikusi és oktatói gyakorlata között segítettek megérteni, hogy a költő olvasmányélményei miképpen alakították a hagyományhoz fűződő viszonyát, valamint az időről, az emlékezetről és a fantáziáról való gondolkodását. Emellett arról is képet kaptunk, hogy olvasóként, egyetemi oktatóként, irodalomkritikusként és műfordítóként milyen olvasási stratégiákat, kritikusi eljárásokat, közelítésmódokat használt, s ezek milyen kölcsönhatásban álltak egymással.

Az első fejezetben Ungaretti költészetének életrajzi gyökereit és poétikai alapjait kutatva kimutattam, hogy a költő alkotói és befogadói stratégiáit egyaránt meghatározta az a tény, hogy olasz szülők gyermekeként Egyiptomban született, s ott nőtt föl, így az önazonosság keresése a kezdettől fogva fontos volt számára. Ebben a folyamatban központi szerepe volt az olasz és az európai irodalomnak, különösen Petrarca, Leopardi, Baudelaire, Mallarmé és Valéry költészetének, amelyen keresztül a költő kamaszkorától kezdve igyekezett meghatározni irodalmi és kulturális gyökereit. Az a tény, hogy egy afrikai arab országban,

Egyiptomban született, és sokáig csak a családtagok, ismerősök elbeszéléseiből hallott a távoli Olaszországról, igen hamar ráirányította a figyelmét a kulturális emlékezet fontosságára, amelynek fontos része volt az olasz és az európai költészet. Az így felfedezett költőelődök művei alapvető vonatkoztatási ponttá váltak számára és egész életét végigkísérték, hiszen irodalomkritikusként közel ötven éven át foglalkozott az olasz és az európai irodalommal. A vers ontológiai státusára, az alkotói folyamatok során felmerülő technikai nehézségekre vonatkozó elméleti és gyakorlati kérdésekre elsősorban saját költészetében kereste a választ, de hasonlóan fontos tapasztalatokra tett szert más szerzők műveinek olvasatán keresztül is. Ez a kölcsönhatás egyértelműen kimutatható versesköteteinek és értekező prózájának nyelvezetében és témáiban.

A disszertáció második fejezetében fontosnak tartottam tisztázni, hogy Ungaretti – bár ötven éven át szinte megszakítások nélkül írt irodalomkritikai szövegeket – semmiképpen sem tekinthető hivatásos kritikusnak. Ő maga többször is fontosnak vélte leszögezni, hogy amikor egy-egy szöveg értelmezését adja, nem kritikusként, hanem költőként, olvasóként közelít a műhöz. Az *irodalomkritika* kifejezést így tágabb értelemben használtam a dolgozatomban, és a költő irodalomkritikai, irodalomtörténeti, művészettörténeti és filozófiai tárgyú esszéit, újságcikkeit, konferencia- és egyetemi előadásait is bevontam az általam vizsgált szövegek körébe. A költő kritikus pályájának alakulását, kutatásának irányait befolyásoló életrajzi események közül kiemeltem a Braziliában töltött hat évet, amely során 1936-1942 között vezette a Sao Pauló-i Egyetem Olasz Tanszékét, és olasz irodalomtörténeti kurzusokat tartott a tanszék hallgatóinak. Kitértem arra, hogy ez az időszak fordulópontot jelentett irodalomkritikus pályájában, hiszen a szűkebb

értelemben vett kritikusi tevékenysége ekkor kezdett el kiegészülni, kibővülni az általa végzett irodalomtörténeti kutatásokkal. A tanításnak köszönhetően értekező prózája sokkal átgondoltabb, szisztematikusabb lett: a korábban vizsgált elméleti és gyakorlati kérdések ettől az időszaktól kezdve jól láthatóan abba az irányba mutattak, hogy rajtuk keresztül a költő bemutassa azt a történeti fejlődési vonalat az európai költészetben, amely szerinte Petrarca költészetével vette kezdetét, és – a petrarkizmusnak köszönhetően – egészen a huszadik századig ívelt. Brazíliában a kisleánya halála miatti gyász is közrejátszott abban, hogy az ott töltött idő alatt Ungaretti figyelme a versírásról áthelyeződött a versolvasásra és a tanításra. Dolgozatom második fejezetében az életrajzi események áttekintése mellett számba vettem Ungaretti kritikusi nyelvezetének fő jellemzőit. Ennek értelmében megvizsgáltam, hogy milyen irodalmi és filozófiai forrásokra vezethetők vissza irodalomkritikusi prózájának kulcsfogalmai, s végül összevettem olvasási stratégiáit és kritikusi módszereit az olasz irodalomkritika különböző irányzataival. Ennek eredményeképpen kimutattam, hogy Ungaretti – bár meglehetősen tájékozott volt az irodalomkritika aktuális kérdéseiben – nem csatlakozott egyik iskolához sem, inkább igyekezett költőként ízelegetni a szövegeket és saját olvasói szempontjait érvényesíteni az elemzések során. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy számos irodalomkritikai irányzat módszertanából merített: a korszellem, a történeti háttér és az életrajz fontosságát hangsúlyozva a historikus-szellemtörténeti iskola által felvetett olvasói stratégiákat juttatta érvényre a szöveg elemzésekor; amikor a rész-egész viszonyát vizsgálta a szöveg struktúráiban, akkor a strukturalista-formalista elemzések kritériumait előlegezte meg; amikor a szövegvariánsokat tanulmányozta, akkor a filológia és a stilsztika eszköztárát használta fel a szöveg megértéséhez. Bármelyik közelítési módot is választotta, egy ponton

szinte mindig arra tért rá, hogy ő maga költőként hogyan vélekedik a vizsgált kérdésről. Írásainak témáit megvizsgálva megállapítottam, hogy a legjobban talán az Adelia Noferi által felvetett *tematikus kritika* kifejezéssel írható le a költő kritikusi értekező prózája: Ungaretti bizonyos alaptémák, toposzok segítségével (például: idő, emlékezet, szerelem, halál) igyekezett kimutatni az elemzett szövegek kapcsán nagyobb történeti összefüggéseket, esetenként műfajtörténeti viszonyokat, úgy, hogy egyfajta alakulástörténet főbb állomásaiként értelmezte a vizsgált műveket.

Dolgozatom harmadik fejezetében Ungaretti irodalomkritikusi pályájának 1918-tól 1936-ig tartó időszakát elemeztem. A költő első irodalomkritikusi megnyilvánulásai az első világháborút követő időszakban, 1918-tól kezdve esszék, újságcikkek formájában jelentek meg különböző irodalmi-művészeti folyóiratokban. Irodalomkritikusi pályájának első időszakában írásai javarészt a francia szimbolizmus és a történeti avantgárd irányzatok, ezen belül a futurizmus, a szürrealizmus és a dadaizmus alkotóiról szóltak, és fontos szerepet töltöttek be a tekintetben, hogy az olasz versnyelvet gyökeresen megújító fiatal költő az avantgárd formabontó törekvéseihez képest határozza meg az olasz költői hagyományhoz fűződő viszonyát. Az 1910-es években Ungaretti párizsi tartózkodása során megismerkedett és hamar barátságba került a kulturális élet és művészvilág számos kiemelkedő francia és – Párizsban élő vagy oda látogató – olasz alkotójával, köztük például Picassóval, Braque-kal, Apollinaire-rel, Sofficivel, Papinivel, Marinettivel és Modiglianival. A szimbolistákról, a futuristákról, a szürrealistákról vagy a dadaistákról szóló írásai fontos elméleti és gyakorlati kérdéseket feszegetnek: elméleti szempontból a hagyomány és a megújulás dialektikus kapcsolatának lehetőségeit veszik számba, a gyakorlati kérdések közül elsősorban az intuíció és a kifejezés, a tartalom és a forma viszonyát kutatta bennük a költő. Ezeknek a

kérdéseknek a tárgyalásakor Ungaretti több helyen is vitába szállt Benedetto Croce esztétikájának néhány alapállításával, így például nem értett egyet azzal, hogy Croce a műalkotásban döntő szerepet tulajdonít a kreatív erőket felszabadító intuíciónak, mivel Ungaretti szerint a fantázia mellett legalább ugyanakkora szerepe van az emlékezetnek is abban a folyamatban, amely során az intuíció egygyé válik a kifejezéssel. Állításainak alátámasztására az irodalmi szövegek mellett sokszor a képzőművészetekből vett példákat hozott fel, ezért dolgozatom harmadik fejezetében egy önálló részt szenteltem Ungaretti képzőművészetekhez fűződő viszonyának bemutatására. Ennek eredményeképpen bemutattam, hogy kritikusai pályájának kezdetén, irodalmi kutatásaival párhuzamosan az impresszionista, a metafizikus, a szürrealista, a futurista és a kubista művészek alkotásai álltak érdeklődésének középpontjában, ezt követően pedig egyre inkább az olasz művészettörténet klasszikus alkotói felé fordult, majd az 1960-as években Burri és Fautrier alkotásain keresztül felfedezte magának az ún. informális művészetet. Az 1918–1936 közötti időszakban a hagyomány és megújulás kapcsolatának elméleti kérdéseit tárgyaló írásait áttekintve azt látjuk, hogy az emlékezet központi szerepet tölt be gondolatvilágában, éppen ezért az avantgárd poétikákkal szembeni ellenvetései is az emlékezet funkciójára (illetve szerinte annak hiányára) utalnak. Formai szempontból kezdetben izgalmasnak tartotta az avantgárd újító szándékú törekvéseit, hiszen azok részben találkoztak az ő elképzeléseivel, ám a cél elérése érdekében felhasznált eszközök alkalmazásában már nem mindenben értett velük egyet, így az 1920-as évektől kezdve egyre erőteljesebb hangon bírálta barátai alkotóelveit. A futuristákkal szemben megfogalmazott kritikájának az volt a lényege, hogy gyökeresen akartak szakítani a múlttal, és semmilyen szinten nem kívánták megőrizni a kontinuitást az olasz líra több évszázados hagyományával,

vagyis Ungaretti szerint nemcsak hogy semmibe vették a műalkotásban az emlékezet szerepét, de egyenesen üldözendő szentimentalizmusnak tartották, vagy gúnyos iróniájuk céltáblája lett. Más alkalmak során ugyan egyetértett velük az eszközben (például az analógiás versnyelv használatában), de vitatta a célt, vagyis a fantázia kizárólagos és mindenható szerepét a műalkotásban. Ugyanezért nem tudta elfogadni a futuristák kiáltványaiban megfogalmazott forradalmi újítások közül a *paroliberismo* [szabad beszéd] és *rumorismo* [zörejiség] jogosultságát sem a költői szövegben, hiszen úgy vélte, hogy a hangzás öncélú középpontba állítása a gyakorlatban káoszhoz, elméleti szinten pedig nem (vagy szerinte rosszul) definiált, átgondolatlan ars poeticához vezet. Ezzel szemben ő költői és irodalomkritikusi gyakorlatában is mindvégig azt hangsúlyozta, hogy a költői szónak evokatív erővel kell felidéznie irodalmi-nyelvi múltját, hiszen a nyelvet nem lehet történetiségétől megfosztani. Ungaretti szerint a szó mindig magában hordozza történelmi múltját, amit a költőnek nem szabad lebecsülnie, mivel munkája során a nyelvet, a megmunkálandó matériát „készen kapja”. Ahhoz, hogy egy szerző eredeti, egyéni művet alkosson, először definiálnia kell a hagyományhoz, a szó múltjához fűződő viszonyát, majd ehhez kell hozzáadnia valamilyen sajátos hangszínt, egyedi értéket. Így jutott el Ungaretti irodalomkritikusi gyakorlata néhány fontos kategóriájának meghatározásáig: az irodalmi szövegben mindig az egyedi és az univerzális, a személyes és a kollektív élmények elbeszélési módját vizsgálta. Miként saját költői gyakorlatában, úgy mások verseiben is azt kutatta, hogy a lét személyes élményei a mítosz, vagyis a kollektív élmény szintjére emelkednek-e a szövegben, s ezzel összefüggésben megjelenik-e egy morális tartalom a versben, hiszen a versnek szerinte egyszerre kell kifejeznie az egyéni érzéseket és az emberiség univerzális kiáltását.

Irodalomkritikusi módszerét megvizsgálva arra az eredményre jutottam, hogy Ungaretti értekező prózáját a kezdetektől fogva erős autoreferencialitás jellemzi, amely a kritikusi gyakorlatban azzal járt együtt, hogy teljes mértékben azonosult az elemzett mű szerzőjével nemcsak az elbeszélte élmények, hanem az intuíciónak kifejezésének technikai nehézségei tekintetében is. Értekező prózáját éppen ezért irodalomkritikus barátja, Giuseppe De Robertis határozottan szimbolista ízünek találta, ami valóban igaz, ha figyelembe vesszük Ungaretti kritikusi nyelvezetének alapfogalmait, amelyek egyértelműen szimbolista hatást mutatnak: rejtély (*mistero*), varázslat (*magia*), kifejezhetetlen (*inesprimibile*), végtelen (*infinito*), lélek (*anima*), szakadék (*abisso*). A francia kultúra nem csak a szimbolisták és az avantgárd művészbárók alkotásain keresztül hatott Ungaretti kritikusi prózájára. A Párizsban töltött évek alatt Ungarettinek lehetősége nyílt a századelő ismert filozófusa, Henri Bergson egyetemi előadásaira bejárni, s az órák során megszerzett filozófiai ismereteket költői és kritikusi gyakorlatában egyaránt kamatoztatta. Dolgozatomnak ebben a részében áttekintettem, hogy Bergson filozófiájából melyek azok a gondolatok, amelyek Ungaretti esszéiben és előadásiban is megjelennek. Az elemzés eredményeképpen bemutattam, hogy Ungaretti kritikusi nyelvhasználatában a tartam (*durata*), az emlékezet (*memoria*) és az álom (*sogno*) fogalmak tartalmi elemeit veszi át Bergsontól, valamint a belső, pszichológiai idő elméletét, amely alatt a filozófus a tudat és az emlékezet (nem pedig a racionális értelem) önkényes logikája által szervezett belső idősíkokat, s azok körkörös ismétlődését értette. Az álom kapcsán Ungaretti szintén az emlékezet funkcióját hangsúlyozta, s *Az idő érzete* című kötetétől kezdve verseiben is egyre gyakrabban keveredtek a valóság és egy időtlen, álomszerű, mitikus világ képei. A szürrealistákkal és a dadaistákkal (valamint rajtuk keresztül Freuddal és a pszichoanalitikus iskolával)

szemben megfogalmazott kritikája éppen az álomra vonatkozott: az önműködő írás során az álom és a tudatalatti szerepét helyezték az alkotási folyamatok középpontjába, és az inspirációt is a logikán kívüli területekből merítették, vagyis – hasonlóan a futuristákhoz – ők is mindent a képzelet erejére bíztak, s nem vették figyelembe a nyelv történetiségét, az emlékezet szerepét a műben.

A századelő avantgárd törekvéseihez képest Ungaretti az 1920-as évektől kezdve, részben a *La Ronda* folyóirat hasábjain elindult újklasszicista törekvések hatására, részben egyéni indítatásból fokozatosan visszatért a hagyományos formákhoz, verseiben újra megjelent a központozás, a klasszikus mérték. Ezzel összefüggésben rávilágítottam arra a tényre, hogy a költő verseiben és irodalomkritikusi prózájában egyre gyakrabban fordultak elő szakrális fogalmak, mint például az ártatlanság (*innocenza*), a tisztaság (*purezza*), a bűnbeesést megelőző élet (*vita iniziale*), a csoda (*miracolo*), a bűn (*peccato*), az éden (*eden*), a mítosz (*mito*). Ezeket a költő nem elsősorban a hittel vagy a vallás hétköznapi gyakorlatával összefüggésben használta, hanem inkább azon meggyőződéséből, hogy a vers egyfajta „vallási jel” (*segno religioso*), s mint ilyen, egy rejtett transzcendens értelmet közvetít, amelyet az isteni, természetfeletti entitás kinyilatkoztat az embernek, s amelyet a költőnek fel kell fednie a költői szón keresztül. Éppen ezért a versben a költőnek arra kell törekednie, hogy a lehető legtisztább nyelvezetet teremtsen meg, s ezáltal a költői szó már önmagában, a jelentéstől függetlenül, pusztán hangzásával is felidézze ezt az ártatlan, rejtélyes és tiszta isteni világot. Az *Innocenza e memoria* [Ártatlanság és emlékezet] című, 1926-ban megjelent rövid esszéjének címe is erre utal: az emlékezeten keresztül felidézett, s így átmenetileg újra elnyert ártatlanság Ungaretti költészetének és irodalomkritikusi munkájának egyaránt sarokkövévé vált. Ungaretti a tiszta

költészet (*poesia pura*) kezdeteit Petrarca művészetében találta meg, s ez a gondolat egész irodalomkritikusi pályáját végigkísérte.

Petrarca volt a fő témája egyetemi előadásainak is, amelyekkel 1936-ban kezdetét vette a költő irodalomkritikusi pályájának második, élete végéig tartó időszaka. Ezt a periódust dolgoztam fel disszertációm utolsó fejezetében. A fő cél ebben a fejezetben az volt, hogy áttekintsem a költő irodalomkritikusi-tanári pályájának főbb állomásait, rávilágítva az előző periódushoz képest tapasztalható folytonosságra vagy – adott esetben – a különbségekre. Az életrajzi adatok ismeretében a pálya második szakaszát két periódusra bontva tárgyaltam, s kiemeltem, hogy mindkettőben központi szerepe volt az egyetemi tanításnak. Az első pályaszakasz a már említett brazil időszak volt, ezt követték a költő olasz irodalomtörténeti kurzusai, amelyeket hazatérése után tartott a római La Sapienza Egyetemen 1943–1958 között. A dolgozatom harmadik fejezetében bemutatott elemzések eredményét szem előtt tartva megállapítottam, hogy Ungaretti 1918–1936 között írt esszéiben, előadásaiban általában a történeti avantgárd irányzatok poétikáihoz képest igyekezett megfogalmazni saját ars poeticáját, amelyet az ártatlanság és az emlékezet fogalma köré szervezve a tiszta költészet és a szóköltészet elemeiből épített fel. Ezzel összefüggésben disszertációm negyedik fejezetében részletesen bemutattam, milyen toposzok és költői archetípusok vizsgálatával bővült tovább Ungaretti tematikus kritikája. Az egyetemi előadásaira kidolgozott irodalomtörténet – néhány kivételtől eltekintve – csak a költészet alakulásával foglalkozott, s a kezdetek olasz irodalmától haladt a tizenkilencedik századig. Ungaretti már az első előadásaiban meghatározta azokat az elemzési szempontokat, amely mentén egy-egy szerző életművét elhelyezte egy adott irodalomtörténeti periódusban.

Alapvetően három nagy korszakra bontva tárgyalta az olasz költészetet: a kezdetek, a humanizmus és a romantika irodalmára, s az ezek kialakulása közötti összefüggések képezték gondolatmenetének gerincét. A művek elemzésekor elsődlegesen minden esetben azt vizsgálta, hogy milyen mértékben tudott egy szerző újat, eredetit alkotni az irodalmi hagyományhoz képest, és hogyan sikerült megteremtenie a harmóniát a szövegben a hangzás, a jelentés és a ritmus összecsiszolásával. Ezek vizsgálata során lényegében három szempontot tartott szem előtt, amelyek szerinte feltétlenül szükségesek egy mű megértéséhez: a költészet fejlettségi állapotát az adott korban; a szerzőnek a hagyományhoz való viszonyát; a műben kifejezett erkölcsi világot. A fő témák, amelyeket ebben az értelmezési keretben vizsgált, a következő dialektikus ellentétpárok voltak: emlékezet és ártatlanság (*memoria-innocenza*), természet és értelem (*natura-ragione*), lélek és mesterség (*anima-mestiere*), tartalom és forma (*contenuto-forma*), kifejezés és intuíció (*espressione-intuizione*), társadalom és egyén (*società-individuo*), egyetemes és egyedi (*universale-particolare*), emberi és isteni (*umano-divino*), szent és profán (*sacro-profano*). Az egyes irodalomtörténeti korszakokról írt előadásainak és esszéinek anyagát aszerint elemeztem dolgozatomban, hogy a fent említett kategóriák vonatkozásában milyen összefüggéseket mutatott ki az egyes korszakok között a költő.

A kezdetek irodalmából Assisi Szent Ferenc és Jacopone da Todi költészete Ungaretti szerint számos aspektusból a humanizmus előkészítője: az emberközeli istenábrázolás, a költői szó mint a kifürkészhetetlen, misztikus isteni szféra kinyilatkoztatója, a nyelv zeneiségének középpontba helyezése egytől egyig olyan elem, amely a humanizmus számára is kiemelten fontos terület volt az alkotásban.

A következő állomás Dante volt, akit Ungaretti „középkori költő”-ként definiált, hiszen az *Isteni színjáték*ban ábrázolt világ a középkori keresztény értékrend tökéletes megtestesítője. A dantei életművet Ungaretti előadásainak egy részében összevetette Vergilius *Aeneis*ével, hogy ezáltal kimutassa az antikvitás és a középkor időfogalma között húzódó lényegi különbségeket. Elemzésének eredményét azután összehasonlította a Petrarca költészetében megmutatkozó időszemlélettel, s arra jutott, hogy Petrarca időfogalma bizonyos szempontból közelebb állt az antikvitáshoz, mint Dantéé, holott mindössze néhány évtized választotta el a Trecento e két jeles szerzőjét. Ennek oka Ungaretti szerint abban keresendő, hogy Dante időfogalma még döntően középkori, míg Petrarcaé már modern volt. Ungaretti Petrarcát tekintette „a modern költészet felfedezőjé”-nek, mert úgy látta, hogy műveiben a platóni szépség eszméje már nem Isten örökkévaló égi világában jelenik meg, mint a dantei életműben, hanem végérvényesen a múltba zárva. A múltba zárt szépséget Petrarca költészetében számos eszme, köztük Laura alakja, az antik Róma képe, a latin nyelv testesíti meg. Ez azonban Ungaretti szerint önmagában még kevés volna a „modernséghez”: ami igazán modernné és „tisztá költő”-vé tette Petrarcát, az a hite, hogy a múltba zárt szép eszme az emberi emlékezetben és képzeletben (nem pedig a túlvilág örökkévalóságában) feltámasztható. Ez egyben azt is jelentette Petrarca számára, hogy a költői szónak minden eszközzel ezt a letűnt, szép világot kell előhívnia a versben, hogy a felejtés erodáló folyamataival szemben a költő legalább gondolataiban életben tarthassa azt a múltbeli világot, amelytől véglegesen elzárta az idő. A Petrarca-recepció történetében Ungaretti új elemzési szempontot fogalmazott meg akkor, amikor „a felejtés költőjé”-nek nevezte Petrarcát, azt hangsúlyozva, hogy a felejtés és az emlékezet egymást kiegészítő ellentétpár. A petrarcai romábrázolásokat is ennek fényében

értelmezte a költő: a rom Ungaretti értelmezésében egy valaha volt egész töredékét jelenti Petrarca számára, s ez az ‘egész’ csak akkor rekonstruálható gondolati úton, ha működésbe lép az emlékezet. Petrarca tehát *tiszta költő, a felejtés költője* és egyúttal *modern költő* is, mivel Dante középkori szemléletéhez képest nem a jövőben, hanem a múltban találja meg a tökéletes, ártatlan világot. Erre az alapgondolatra épült Ungaretti irodalomtörténete, mivel szerinte ebben fogalmazható meg a petrarkizmus lényege, amely évszázadokon át meghatározta az európai költészetet, többek között Shakespeare, Góngora, Racine művészetét, akiknek műveit Ungaretti műfordítóként is tanulmányozta. Az olasz irodalom évszázadait áttekintve Ungaretti figyelme mindvégig a petrarcai örökségre irányult. Ezt a hagyományt kutatta a barokk kor irodalmában és képzőművészeti, építészeti alkotásaiban, ebben a hagyományban találta meg Vico filozófiai rendszerének gyökereit, és Petrarca költészetének közvetlen örököseiként értékelte az olasz romantika alkotóit, köztük Manzont és Leopardit. Ungaretti előadásai közül a Leopardiról szóló részek számos új elemzési szemponttal gazdagították a Leopardi-recepciót: Leopardi „elegáns” nyelvhasználatának elemzése, az álom szerepének értelmezése, a töredék technikájának értékelése, a költő időszemléletének bemutatása mind olyan értékes felvetés volt, amely új irányokat jelölt ki a későbbi Leopardi-kutatásokban.

Összességében elmondható, hogy Ungaretti alkotói pályájában az irodalomkritikusi életműnek a szerző költészete szempontjából egyszerre volt elméleti és gyakorlati értéke, hiszen amikor más műveit elemezte, a felfedezett azonosságokon és különbségeken keresztül valójában mindig saját ars poeticájának létjogosultságát igazolta a költő.

Bízom benne, hogy kutatásom eredményei hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az Ungaretti-irodalom újabb értékes adalékokkal és szempontokkal

egészüljön ki, s ezáltal teljesebbé váljon a költőről kialakult kép. Elemzéseim eredményeképpen bebizonyítottam, hogy a jelentős költő-kritikus értő szemmel vizsgálta a kortárs műveket, ugyanakkor régebbi korok alkotásainak közismert értékelését új elemzési szempontokkal és kritikai eljárásokkal gazdagította. Mindemellett őszintén remélem, hogy dolgozatom hozzájárul Ungaretti költői, irodalomkritikusi életművének magyarországi megismertetéséhez. Ebben fontos szerepe lehet annak, hogy az általam elemzett prózai Ungaretti-szövegek, valamint a róluk szóló kritikai szakirodalom döntő többsége tudomásom szerint jelenleg máshol nem olvasható magyarul, így ezeket saját fordításomban közöltem.

A TÉZISEKHEZ FELHASZNÁLT IRODALOM

Ungaretti művei

UNGARETTI, Giuseppe, *Vita d'un uomo. Tutte le poesie* [Egy ember élete. Összes költemények], szerk. Leone Piccioni, Milano, I Meridiani Mondadori, 1969 (1), 1970 (3)

UNGARETTI, Giuseppe, *Vita d'un uomo. Saggi e interventi* [Egy ember élete. Esszék és hozzászólások], szerk. Mario Diacono és Luciano Rebay, Milano, I Meridiani Mondadori, 1974 (1), 1997 (6)

UNGARETTI, Giuseppe, *Invenzione della poesia moderna. Lezioni brasiliane di letteratura (1937-1942)*, [A modern költészet felfedezése. Brazil irodalmi előadások (1937-1942)], szerk. Paola Montefoschi, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1984, és in Uő., *Vita d'un uomo. Viaggi e lezioni* [Egy ember élete. Utazások és előadások], szerk. Paola Montefoschi, Milano, I Meridiani Mondadori, 2000, 471–785. o.

UNGARETTI, Giuseppe, *Lezioni su Giacomo Leopardi* [Előadások Giacomo Leopardiról], szerk. Mario Diacono és Paola Montefoschi, Roma, Presidenza del Consiglio dei Ministri, Dipartimento per l'informazione e l'editoria, 1989 és in Uő., *Vita d'un uomo. Viaggi e lezioni* [Egy ember élete. Utazások és előadások], szerk. Paola Montefoschi, Milano, I Meridiani Mondadori, 2000, 789–980. o.

UNGARETTI, Giuseppe, *Vita d'un uomo. Viaggi e lezioni* [Egy ember élete. Utazások és előadások], szerk. Paola Montefoschi, Milano, I Meridiani Mondadori, 2000

UNGARETTI, Giuseppe, *Vita d'un uomo. Tutte le poesie* [Egy ember élete. Összes költemények], szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Carlo Ossola, Milano, I Meridiani Mondadori, 2009

Kritikai szakirodalom

AA.VV., *Atti del Convegno Internazionale su Giuseppe Ungaretti, Urbino, 3–6 ottobre 1979* [Nemzetközi konferencia Giuseppe Ungarettiről, Urbino, 1979. október 3–6.], szerk. Carlo Bo et al., Urbino, Ed. Quattro venti, 1981

AA.VV., *Giuseppe Ungaretti: 1888–1970. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Università degli Studi di Roma «La Sapienza», 9–10–11 maggio 1989* [Giuseppe Ungaretti 1888–1970. Nemzetközi konferencia, La Sapienza Tudományegyetem, Róma, 1989. május 9–10–11.], szerk. Alexandra Zingone, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1995

BÓKAY Antal, *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001

BIGONGIARI, Piero, *Poesia italiana del Novecento, Tomo II, Da Ungaretti alla terza generazione* [Huszadik századi olasz költészet. II. kötet, Ungarettitől a harmadik generációig], Milano, Il Saggiatore, 1980, 9–317. o.

DIACONO, Mario, *Introduzione* [Bevezetés], in UNGARETTI, Giuseppe, *Vita d'un uomo. Saggi e interventi* [Egy ember élete. Esszék és hozzászólások], Milano, I Meridiani Mondadori, 1997 (6), XXIII–XCVI. o.

DI CARLO, Franco, *Ungaretti e Leopardi: Il sistema della memoria dall'assenza all'innocenza* [Ungaretti és Leopardi: az emlékezet rendszere a hiánytól az ártatlanságig], Roma, Bulzoni, 1979

DI CARLO, Franco, *Letteratura e ideologia dell'ermetismo* [A hermetizmus irodalma és ideológiája], Foggia, Edizioni Bastogi, 1981

GIACHERY, Emerico, *Nostro Ungaretti* [A mi Ungarettink], Roma, Studium, 1988

KOMLÓS Aladár, *A szimbolizmus*, Budapest, Gondolat, 1965

MONTEFOSCHI, Paola, *Ungaretti. Le eclissi della memoria* [Ungaretti. Emlékezet-fogyatkozás], Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1988

MONTEFOSCHI, Paola, *L'imperfetto bibliotecario. Esempi di intertestualità nel Novecento* [A könyvek befejezetlen múltja. Huszadik századi példák az intertextualitásra], Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1992

MUZZIOLI, Francesco, *Le teorie della critica letteraria* [Irodalomkritikai elméletek], Roma, Carocci, 1998 (4)

NOFERI, Adelia, *Le poetiche critiche novecentesche* [A huszadik századi kritika poétikái], Firenze, Le Monnier, 1970

OSSOLA, Carlo, *Giuseppe Ungaretti*, Milano, Mursia, 1975

PETRUCCIANI, Mario, *La poetica dell'ermetismo italiano* [Az olasz hermetizmus poétikája], Torino, Loescher, 1955

PETRUCCIANI, Mario, *Il condizionale di Didone: studi su Ungaretti* [Didó feltételes módja: tanulmányok Ungarettiről], Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1985

PICCIONI, Leone, *Vita di Ungaretti* [Ungaretti élete], Milano, Rizzoli, 1979

PICCIONI, Leone, *Ungarettiana* [Ungarettiana], Firenze, Vallecchi, 1980

REBAY, Luciano, *Le origini della poesia di Giuseppe Ungaretti* [Giuseppe Ungaretti költészetének eredetéről], Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1962

SAVOCA, Giuseppe, *Concordanza delle poesie di Giuseppe Ungaretti: testo, concordanza, liste di frequenza, indici* [Giuseppe Ungaretti verseinek konkordanciái: szöveg, konkordancia, gyakorisági listák, indexek], Firenze, Olschki, 1993

SZÉNÁSI Ferenc, *A huszadik századi olasz irodalom története*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000

SZKÁROSI Endre, *Mi az, hogy avantgárd, Írások az avantgárd hagyománytörténetéből*, Budapest, Magyar Műhely Kiadó, 2006

TAKÁCS József, *Benedetto Croce művészetelméleti nézetei*, Budapest, Akadémiai, 1981

TASSONI, Luigi, *La critica degli scrittori* [Az írók kritikája], in *Storia della letteratura italiana* [Az olasz irodalom története], szerk. Enrico Malato, XI. kötet, *La critica letteraria dal Due al Novecento* [Az irodalomkritika a tizenharmadiktól a huszadik századig], XVI. fejezet, Roma, Salerno editrice, 2003, 1227–1270. o.

WEINRICH, Harald, *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*, ford. Mártonffy Marcell, Budapest, Atlantisz könyvkiadó, 2002

A DISSZERTÁCIÓ TÉMÁJÁHOZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓK

Tanulmányok

„Ungaretti critico di Petrarca” [Ungaretti Petrarca-kritikája]. In: Gian Mario Anselmi–Luigi Tassoni–Beáta Tombi szerk.: *Petrarca europeo* [Az európai Petrarca]. Bologna, Gedit, 2008. 217–223. o.

Sotto gli occhi di De Sanctis” [Petrarca De Sanctis szemével]. In: *Nuova Corvina*. 2004/15. 65–70. o.

„Zanzotto: immaginario e critica” [Költészet és irodalomkritika Zanzotto műveiben]. In: *Poetiche*. 2002/1. 143–148. o.

„Come leggere il Novecento? La giovane critica fuori d’Italia” [Hogyan olvassuk a huszadik század irodalmát? Fiatal kritikusok Olaszország határain túl]. In: AA. VV.: *Come interpretare il Novecento? Una memoria per il futuro. Atti del I. Seminario internazionale interdisciplinare (Pécs, 8–10 maggio 2000)* [Hogyan értelmezzük a huszadik századot? Emlékezés a jövő számára]. Pécs, Imago Mundi, 2001. 229–233. o.

„Ungaretti lettore di Dante” [Ungaretti Dante-olvasata]. In: *Verbum*. 2001/1. 143–149. o.

„Ungaretti e la scrittura critica” [Ungaretti irodalomkritikusi munkássága]. In: *Nuova Corvina*. 1999/6. 58–62. o.

Könyvfejezet

„La teoria delle generazioni” [Generációelmélet]. In: Luigi Tassoni szerk.: *Introduzione alla letteratura italiana* [Bevezetés az olasz irodalomba]. Pécs, Imago Mundi, 2003. 139–151. o.

Fordítás

Giuseppe Ungaretti három előadása Dantéről. In: *Helikon*. XLVII, 2001/2–3. 223–227. o.